

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Проблеми домашнього насильства
та його профілактика і корекція»
вибіркових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема №3. Насильство в освітній практиці.

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2022 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 26.08.2022 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2022 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 17.08.2022 №7

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та педагогіки Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук Воробйова І.В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 ХНУВС, кандидат психологічних наук Греса Н.В.

План лекції:

1. Насильство в освітній практиці.
2. Феномен шкільного насильства. Булінг.
3. Професійні та особистісні можливості педагогів для запобігання насильству в школі.
4. Психологічна безпека освітнього середовища.

Рекомендована література (основна, допоміжна), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основна

1. Декларація ООН про викорінення насильства проти жінок: офіційний переклад. Режим доступу:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_506#Text
2. Закон України Про запобігання та протидію домашньому насильству. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст. 35 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 травня 2011 р. та пояснювальна доповідь. К.: Видавництво «К.І.С.», 2011. 196 с.
4. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с
5. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства. – К. : Комітет сприяння захисту прав дітей, 2003. 344 с.

Текст лекції

Захист прав дітей є одним із напрямків діяльності держави задля допомоги дітям у їх розвитку та становленні як громадян для повноцінного життя у суспільстві, вихованні моральних якостей. Більшість свого часу дитина проводить у школі, шкільне середовище формує її особистість як в позитивному, так і в негативному контексті. На жаль, з кожним роком кількість випадків шкільного насильства зростає, зокрема, щодо малолітніх чи неповнолітніх осіб, що є психологічним, фізичним, економічним чи сексуальним. Б. М. Головкін зазначає, що рівень агресії і насильства у підлітковому середовищі з кожним роком зростає.

Насильство в освітньому середовищі має різний характер і природу. Воно може проявлятися як у формі одноразових, так і в вигляді систематичних дій. Але ці дії завжди завдають шкоди психічному та фізичному здоров'ю всіх учасників/учасниць цього процесу. Виявити випадки насильства в закладі освіти достатньо важко. Передусім тому, що насильство відбувається переважно в місцях, де відсутній контроль і нагляд дорослих. До того ж і потерпілий, і спостерігачі воліють не повідомляти

нікого про випадок, щоб їх не вважали «ябедником/ябедницею» або через страх зізнатись. Найнебезпечнішим є повторюваність випадків насильства в освітньому середовищі. Саме систематичні насильницькі дії є булінгом або цькуванням.

Термін «булінг» походить від англійського слова «bully», тобто хуліган, забіяка, задира. Булінг (цькування) – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) відрізняється від сварки або конфлікту між дітьми кількома типовими ознаками: По-перше, це систематичність (повторюваність) діяння - вчинення різних форм насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, в тому числі за допомогою засобів електронної комунікації) двічі і більше разів стосовно однієї і тієї ж особи; По-друге, булінг (цькування) майже завжди має злий умисел, коли метою дій кривдника є умисне заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядковувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого; По-третє, для булінгу (цькування) характерний дисбаланс сил - владний дисбаланс між кривдником і потерпілим (асиметричні відносини), різниця у фізичному розвитку, рівні соціально-психологічної адаптованості, соціальному статусі, стані здоров'я (наявність інвалідності чи особливих освітніх потреб), ментальному розвитку тощо; По-четверте, відсутність розкаяння у кривдника.

Варто пам'ятати, що булінг (цькування) ніколи не припиняється самотійно – потрібно втручання сторонніх осіб, захист і допомога потерпілому, кривднику та свідкам.

Булінг (цькування) відрізняється від сварки такими ознаками:

- ✓ систематичність (повторюваність) діяння (дії або бездіяльності)
- ✓ умисні дії (злий умисел)
- ✓ владний дисбаланс між кривдником і потерпілим
- ✓ відсутнє розкаяння у кривдника.

Конфлікт - це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною потреб, інтересів, соціальних установок, планів тощо у свідомості окремої особи, яке виникає в міжособистісних взаємодіях окремих осіб чи груп. Для конфлікту як способу взаємодії характерним є: По-перше, його не регулярність та випадковість (відсутністю злого умислу); По-друге, баланс (рівність) сил між його учасниками, владний баланс (симетричні відносини), що характеризується здатністю кожної зі сторін однаково впливати на процес конфлікту, відносною рівністю фізичних сил, соціальнопсихологічної адаптованості, соціального статусу, стану здоров'я, ментального розвитку тощо; По-третє, спостерігається розкаяння сторін конфлікту та спрямованість

зусиль сторін конфлікту на його вирішення.

Найчастіше булінг (цькування) відбувається в місцях, де контроль або нагляд дорослих найменший або взагалі відсутній. Це можуть бути коридори, вбиральні, роздягальні, подвір'я, сходи, їдальня тощо. Іноді дитина може піддаватися булінгу (цькування) й поза територією закладу освіти. Такі випадки можуть трапитися по дорозі додому, у дворі дому, під час шкільних екскурсій тощо. Крім того, за умови віртуалізації сучасного соціального простору закономірно, що і прояви опосередкованої агресії та булінгу (цькування) перемістилися в зону он-лайн, в якій діти перебувають повсякчас незалежно від місця їх фізичного перебування. Булінг (цькування) за допомогою електронних засобів комунікації називається кібербулінгом.

Варто зазначити, що булінг (цькування) в освітньому середовищі відбувається не тільки між учнями/ученицями. Специфічною проблемою у освітньому середовищі є булінг (цькування) з боку вчителів/вчительок по відношенню до учнів/учениць. Такий булінг (цькування) може проявлятися через систематичні дії: необґрунтоване заниження оцінок, систематичне ігнорування думки учня/учениці або його/її дій, вішання ярликів на учня/ученицю («А, ось, Дмитро у нас поганий хлопець»), принизливі слова, залякування («Відправлю до директора», «Викличу батьків до школи»). Іноді об'єктом такого булінгу (цькування) може бути цілий клас або група, а іноді учні/учениці підпадають під булінг (цькування) з боку одразу декількох вчителів/вчительок. Таку форму поведінки вчителя/вчительки можуть переймати й інші учні/учениці, що переростає у колективний булінг (цькування) жертви.

Булінг (цькування) розвивається за певною схемою і має декілька фаз розвитку, які можна зобразити як «Драбину булінгу (цькування)» - від моменту зародження до найвищої фази. Кожна сходинка цієї драбини відповідає певному етапу розвитку булінга (цькування), емоційному стану потерпілого та певним діям кривдника. Проте булінг (цькування) може відбуватися й за іншою схемою – не включаючи певні стадії цього процесу. Втручання або переривання цього процесу можливе на будь-якій зі сходинок, тому важливо вчасно розпізнати булінг (цькування) в освітньому середовищі та зупинити цей процес на більш ранніх стадіях, коли ситуація не дійшла до найвищої сходинки. Для своєчасного реагування та припинення ситуації булінгу (цькування) необхідно знати його ознаки.

Форми та види булінгу (цькування). Булінг (цькування) проявляється через різні форми насильства, які вчиняються систематично по відношенню до однієї і тієї ж особи. Це можуть бути прояви: 1) фізичного насильства, що включає штовхання, зачіпання, підніжки, бійки, стусани, ляпаси, удари та інші дії, які завдають біль і тілесні ушкодження тощо; 2) психологічного насильства, що включає образи, поширення неправдивих чуток, глузування, залякування, ізоляція, ігнорування, бойкот, відмова від спілкування, погрози, маніпуляції, шантаж тощо; 3) економічного насильства, що включає дрібні крадіжки, пошкодження або знищення особистих речей, вимагання грошей, їжі тощо; 4) сексуального насильства, що включає образливі жести,

висловлювання, прізвиська, жарти, погрози, поширення чуток, обмацування сексуального (інтимного) характеру та/або змісту тощо.

Форми насильства при вчиненні булінгу (цькування): – фізичне – економічне – психологічне – сексуальне.

З розвитком сучасних електронних технологій насильницькі дії (передусім прояви психологічного, сексуального насильства) при булінгу (цькуванні) часто вчиняються за допомогою електронних засобів комунікації, що має назву – кібербулінг, який може проявлятися в різному вигляді:

- перепалки, або флеймінг – обмін короткими гнівними репліками в чатах, форумах, дискусійних групах тощо;
- нападки – повторювані образливі СМС-повідомлення, в меседжери, постійні дзвінки тощо; Наприклад: 16-річний хлопець вимушений був стати заручником у власному домі та доведений до суїцидальних спроб внаслідок кібербулінгу, який розпочався через його незгоду із групою хлопців у школі. Булінг включав: нічні дзвінки-жарти, поширення чуток в чатах, образливі текстові повідомлення.
- обмовляння – це розповсюдження принизливої неправдивої інформації через текстові повідомлення, фото, відео з використанням засобів електронного зв'язку; Наприклад: Хтось розміщує в соціальних мережах наступний текст: «Петро повний невдаха. Чому хтось взагалі з ним спілкується?! Він же гей».
- самозванство або перевтілення в певну особу, використовуючи її акаунт в соціальних мережах, блогах, пошті, системі миттєвих повідомлень тощо; Наприклад: Дівчинка поділилася зі своєю подругою паролем від свого облікового запису в соціальній мережі. Подруга періодично використовувала цей пароль для входу в акаунт і переглядала особисті повідомлення і одного разу побачила в особистих повідомленнях негативний коментар по відношенню до себе. У відповідь дівчина під виглядом своєї подруги послала неприємні повідомлення багатьом з її друзів.
- ошуканство або видурювання конфіденційної інформації (текстів, фото, відео) та її передача в Інтернеті або поштою тим, кому вона не призначалась;
- сталкінг або кіберпереслідування – це дії з прихованого вистежування, зазвичай зроблені нишком, анонімно, з метою нанесення психологічної або фізичної шкоди;
- знімання на відео реальних нападів з метою їх поширення в інтернет мережі або хепіслеппінг;
- використання інтернет-спілкування для подальшого вчинення дитиною певних дій, зокрема використання її у сексуальних цілях (кібергрумінг) або доведення до самогубства («спільноти смерті»).

Постійно з'являються нові прояви кібербулінгу, що потребує особливої уваги до інтернет безпеки дітей з боку дорослих, формування навичок безпечної поведінки в мережі у дітей, особливо, якщо інтернет мережа використовується в закладі освіти під час навчання.

Типи поведінки, яка характерна для кібербулінгу:

- Перепалки, або флеймінг
- Нападки, постійні виснажливі атаки
- Обмовлення, зведення наклепів
- Самозванство, втілення в певну особу
- Ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження
- Хепіслеппінг
- Використання інтернет-спілкування для подальшого вчинення дитиною певних дій.

Учасники булінгу (цькування). Ситуація булінгу має колективний характер. В школі діти утворюють певну ієрархічну соціальну структуру, яка, як правило, має три основні елементи, а саме:

- кривдник (булер);
- потерпілий або мішень булінгу;
- спостерігачі.

Кривдник (булер) – це той, хто безпосередньо вчиняє булінг (цькування). Кривдниками(цями) найчастіше стають ті, хто росте без заборон та авторитету дорослих. Їм дуже часто не вистачає уваги з боку дорослих і поваги до їх особистості, через що їм весь час доводиться самостверджуватися за рахунок інших. У більшості таких дітей яскраво виражені нарцисичні та лідерські риси характеру. Авторитет кривдника піднімається не за рахунок особистих досягнень, а шляхом приниження інших, демонстрації своєї сили та переваги над слабшими. Вони нечутливі до страждань інших і можуть сприймати булінг (цькування) по відношенню до інших як розвагу, ніколи не розкаюються у вчиненому. Кривднику можуть бути притаманні садистські нахили, що проявляється в отриманні задоволення від процесу цькування. У разі, якщо булінг (цькування) вчиняється групою осіб, то зазвичай серед кривдників(ниць) виділяється лідер(ка), а також один або кілька послідовників(ниць). Послідовники(ниці) позитивно ставляться до знущань та беруть активну участь в них, але зазвичай не є їх ініціаторами(ками) та не грають провідну роль. Вони можуть отримувати задоволення від того, що когось на їх думку «справедливо» покарано, коментувати те, що відбувається, знімати на відео, поширювати це в Інтернеті. Також, на боці кривдника(ниці) можуть виступати спостерігачі(чки)- прихильники(ниці) – вони підтримують дії лідера(ки), але самі в його діях активну участь не беруть.

Серед прихильників(ниць) виділяють:

- активних – це ті, хто активно та відкрито підтримує знущання, наприклад, сміхом або приверненням уваги до випадку;
- пасивних – це ті, яким подобаються знущання, але вони не демонструють явних ознак підтримки.

Потерпілий (жертва) або мішень боулінгу - може стати будь-хто. Найчастіше в розряд потерпілого (жертви) булінгу (цькування) потрапляють діти, які чимось відрізняються від своїх ровесників: фізичними даними, особливостями розвитку (гіперактивні, з синдромом дефіциту уваги,

заїканням тощо), успіхами в навчанні, матеріальним становищем, навіть просто запальним чи спокійним характером, заниженою самооцінкою, вираженим почуттям провини та невдоволенням собою тощо. У зоні ризику стати жертвою булінгу стають діти, у якої немає довірливих відносин з батьками, дитина надана здебільшого сам собі і вулиці.

На боці потерпілого (жертви) також є спостерігачі(чки), які поділяються на три категорії:

- активні спостерігачі(чки)-захисники(ці), які не сприймають цькування, допомагають або намагаються допомогти учневі/учениці, якого/яку цькують. Як правило, вони діляться тим, що відбувається в групі (класі) з батьками, переживаючи майже ті самі почуття, що і потерпілий (жертва) булінгу (цькування);
- пасивні спостерігачі(чки)-захисники(ці), які не сприймають цькування і вважають, що повинні допомогти жертві, але не наважуються на активні дії;
- байдужі спостерігачі(чки), які не залучаються до процесу цькування та не займають чітко визначеної позиції.

Варто зазначити, що булінг (цькування) може відбуватись і без спостерігачів. Отже, навколо потерпілого (жертви) утворюється так зване «коло булінгу (цькування)», яке свого часу описав норвезький психолог Ден Олвеус, відомий своїми працями в області агресивної та асоціальної поведінки дітей. Це коло демонструє, що спостерігачі(чки), які знаходяться на початку процесу на нейтральних або протестуючих позиціях, мають властивість зсуватися вліво, в сторону кривдника(ці). Це відбувається за законами психологічного захисту. Коли допомога ззовні не приходить, дитина захищається, відкидаючи власні людські якості – співчуття і жалість. Тому розірвати «коло булінгу» може тільки дорослий.